

॥ अथतैत्तिरीयोपनिषत्प्रारंभः ॥

तैत्तिरी.

॥ १ ॥

श्रीमद्वनुमङ्गीममध्वातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ॐ ओं शन्नो मित्रः शंवरुणः । शन्नो
भवत्वर्यमा । शन्नइन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुं रुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मं वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारं वतु । अवतु मां ।
अवतु वक्तारं । ओं शांतिः शांतिः शांतिः ॥ १ ॥ ओं शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णस्वरः । मात्राबलं । सामं संतानः ।
इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ २ ॥ सहनौ यशः । सहनौ ब्रह्मवर्चसं । अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ।
पंचस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मं । तामहासंहिता इत्याचक्षते ॥ ३ ॥
अथाधिलोकं । पृथिवीपूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः संधिः । वायुः संधानं । इत्यधिलोकं ॥ ४ ॥ अथा-
धिज्यौतिषं । अग्निः पूर्वरूपं । आदित्य उत्तररूपं । आपः संधिः । वैद्युतः संधानं । इत्यधिज्यौतिषं ॥ ५ ॥ अथा-
धिविद्यं । आचार्यः पूर्वरूपं । अंते वास्युत्तररूपं । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानं । इत्यधिविद्यं ॥ ६ ॥ अथा-
धिप्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानं । इत्यधिप्रजं ॥ ७ ॥ अथाध्यात्मं ।
अधराहनुः पूर्वरूपं । उत्तराहनुरुत्तररूपं । वाक् संधिः । जिह्वा संधानं । इत्यध्यात्मं । इतीमामहासंहिताः ।

निषद्
वल्ली १

॥ ६२१ ॥

यएवमेतामहासंहिताव्याख्यातावेद । संधीयतेप्रजयापशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसुवर्गेणलोकेन ॥ ८ ॥
यश्छंदसामृषभोविश्वरूपः । छंदोभ्योध्यमृतात्संबभूव । समेंद्रोमेधयास्पृणोतु । अमृतस्यदेवधारणोभूयासं ।
शरीरंमेविचर्षणं । जिह्वामेमधुमत्तमा । कर्णाभ्यांभूरिविश्रुवं । ब्रह्मणःकोशोसिमेधयापिहितः । श्रुतंमेगो
पाय ॥ ९ ॥ आवहंतीवितन्वाना । कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासांसिममगावश्च । अन्नपानेचसर्वदा । ततो
मेश्रियमावह । लोमशांपशुभिःसहस्वाहा ॥ १० ॥ आमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा । विमायंतुब्रह्मचारिणः
स्वाहा । प्रमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा । दमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा । शमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा । यशोजने
सानिस्वाहा । श्रेयान्वस्यसोसानिस्वाहा । तंत्वाभगप्रविशानिस्वाहा । समाभगप्रविशस्वाहा । तस्मिन्तस्र
हस्रशाखे । निभगाहंत्वयिमृजेस्वाहा ॥ ११ ॥ यथापःप्रवतायंति । यथामासाअहर्जरं । एवंमांब्रह्मचारिणः ।
धातुरायंतुसर्वतःस्वाहा । प्रतिवेशोसिप्रमाभाहिप्रमापद्यस्व ॥ १२ ॥ भूर्भुवःसुवरितिवाएतास्तिस्त्रोव्याहृतयः ।
तासामुहस्मैतांचतुर्थी । माहाचमस्यःप्रवेदयते । महइति । तद्ब्रह्म । सआत्मा । अंगान्यन्यादेवताः ॥ १३ ॥
भूरितिवाअयंलोकः । भुवइत्यंतरिक्षं । सुवरित्यसौलोकः । महइत्यादित्यः । आदित्येनवावसर्वैलोकामही

तैत्तिरी.

॥ २ ॥

यंते । भूरितिवाअग्निः । भुवइतिवायुः । सुवरित्यादित्यः । महइतिचंद्रमाः । चंद्रमसावावसर्वाणिज्योतीं
षिमहीयंते । भूरितिवाऋचः । भुवइतिसामानि । सुवरितियजूंषि । महइतिब्रह्म । ब्रह्मणावावसेवैवेदामहीयं
ते । भूरितिवैप्राणः । भुवइत्यपानः । सुवरितिब्यानः । महइत्यन्नं । अन्नंनवावसर्वेप्राणामहीयंते । तावाएताश्च
तस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रोव्याहृतयः । तायोवेद । सवेदुब्रह्म । सर्वस्मैदेवाबलिमावहंति ॥ १४ ॥ सयएषोत
हृदयआकाशः । तस्मिन्नयंपुरुषोमनोमयः । अमृतोहिरण्मयः । अंतरेणतालुके । यएषस्तनइवावलंबते ।
सैद्रयोनिः । यत्रासौकेशांतोविवर्तते । व्यपोह्यशीर्षकपाले ॥ १५ ॥ भूरित्यग्नौप्रतितिष्ठति । भुवइतिवायौ ।
सुवरित्यादित्ये । महइतिब्रह्मणि । आप्नोतिस्वाराज्यं । आप्नोतिमनसस्पतिं । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपति
र्विज्ञानपतिः । एतत्ततोभवति ॥ १६ ॥ आकाशशरीरंब्रह्म । सत्यात्मप्राणारामंमनआनंदं । शान्तिसमृद्ध
ममृतं । इतिप्राचीनयोग्योपास्व ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षंद्यौर्दिशोवांतरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चंद्रमानक्ष
त्राणि । आपओषधयोवनस्पतयआकाशआत्मा । इत्यधिभूतं । अथाध्यात्मं । प्राणोव्यानोपानउदानःस
मानः । चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्त्वक् । चर्ममांसस्त्रावास्थिमज्जा । एतदधिविधायऋषिरवोचत् । पाङ्कवाइ

निषद्
वल्ली १

॥६२२॥

द०सर्वं । पाङ्क्तैः नैव पाङ्क्तैः स्पृणोतीति ॥ १८ ॥ ओमिति ब्रह्म । ओमितीद०सर्वं । ओमित्येतदनुकृतिहस्मवाअप्यो
 श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमितिसामानिगायन्ति । ओ०शोमिति शस्त्राणि श०सन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगुरं प्रति
 गृणाति । ओमिति ब्रह्माप्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवृक्ष्यन्ताह ब्रह्मोपां प्रवानी
 ति । ब्रह्मैवोपां प्रोति ॥ १९ ॥ ऋतंच स्वाध्यायप्रवचनेच । सत्यंच स्वाध्यायप्रवचनेच । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचनेच । शमश्च स्वाध्यायप्रवचनेच ॥ अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचनेच । अग्निहोत्रंच स्वाध्या
 यप्रवचनेच । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचनेच । मानुषंच स्वाध्यायप्रवचनेच । प्रजाच स्वाध्यायप्रवचनेच । प्रज
 नश्च स्वाध्यायप्रवचनेच । प्रजापतिश्च स्वाध्यायप्रवचनेच ॥ २० ॥ सत्यमिति सत्यवचाराथीतरः । तप इति तपो
 नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाकोमौहृत्यः । तद्धितपस्तद्धितपः ॥ २१ ॥ अहंवृक्षस्य रेरेरिवा ।
 कीर्तिः पृष्ठंगिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रावाजिनीवस्वमृतमसि । द्रविण०सर्वर्चसं । सुमेधाअमृतोक्षितः । इति त्रिशं
 कोर्वेदानुवचनं । वेदमनूच्याचार्योतेवासिनमनुशास्ति । सत्यंवद । धर्मंचर । स्वाध्यायान्माप्रमदः । आचा
 र्यायप्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्प्रमदितव्यं । धर्मान्प्रमदितव्यं । कुशलान्प्रमदितव्यं ।

तैत्तिरी.

॥ ३ ॥

भूत्यैनप्रमदितव्यं। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यांनप्रमदितव्यं। देवपितृकार्याभ्यांनप्रमदितव्यं॥२२॥ मातृदेवोभव। पितृ
देवोभव। आचार्यदेवोभव। अतिथिदेवोभव। यान्यनवद्यानिकर्माणि। तानिसेवितव्यानि। नोइतराणि।
यान्यस्माकंसुचरितानि। तानित्वयोपास्यानि। नोइतराणि। येकेचास्मच्छ्रेयांसोब्राह्मणाः। तेषांत्वयासने
नप्रश्वसितव्यं। श्रद्धयादेयं। अश्रद्धयादेयं। श्रियादेयं। ह्रियादेयं। भियादेयं। संविदादेयं॥२३॥ अथय
दितेकर्मविचिकित्सावावृत्तविचिकित्सावास्यात्। येतत्रब्राह्मणाःसंमर्शिनः। युक्ताआयुक्ताः। अलूक्षाधर्मका
मास्युः। यथातेतत्रवर्तेरन्। तथातत्रवर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। येतत्रब्राह्मणाःसंमर्शिनः। युक्ताआयुक्ताः।
अलूक्षाधर्मकामास्युः। यथातेतेषुवर्तेरन्। तथातेषुवर्तेथाः। एषआदेशः। एषउपदेशः। एषावेदोपनिषत्।
एतदनुशासनं। एवमुपासितव्यं। एवमुचैतदुपास्यं॥२४॥ शन्नोमित्रःशंवरुणः। शन्नोभवत्वय्यमा। शन्नइंद्रोवृ
हस्पतिः। शन्नोविष्णुरुक्मः। नमोब्रह्मणे। नमस्तेवायो। त्वमेवप्रत्यक्षंब्रह्मासि। त्वामेवप्रत्यक्षंब्रह्मावादि
षं। ऋतमवादिषं। सत्यमवादिषं। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्मां। आवीवृक्तारं। ॐशांतिः
शांतिःशांतिः॥२५॥ इतिप्रथमवल्लीसंपूर्णा॥ १ ॥

निषद
वल्ली १

॥ ६२३ ॥

ॐ ॥ सहनाववतु । सहनौभुनक्तु । सहवीर्यैकरवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषावहै ॥ ॐ शांतिः शा
तिः शांतिः ॥ १ ॥ ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परं । तद्देवाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमेव्यो
मन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान् तसह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ २ ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आका
शाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यो न्न । अन्नात्पुरुषः ॥ ३ ॥
सवा एष पुरुषो न्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्र
तिष्ठा ॥ ४ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः । अथो अन्नैर्नैव जीवंति ।
अथैनदापियन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्ववै ते न्नमाप्नुवन्ति । येन ब्रह्मोपासते ।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यते त्विच भूता
नि । तस्मादन्नं तदुच्यते इति ॥ ५ ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योत्तरात्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः ।
सवा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयै पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपा
न उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ ६ ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ प्राणदेवा अनुप्राणन्ति ।

तैत्तिरी.

॥ ४ ॥

मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्येति । ये प्राणं ब्रह्मोपासंते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ ७ ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरे व शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वागिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ ८ ॥ तदप्येष शोको भवति ॥ यतो वाचो निर्वर्तते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ ९ ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतां । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १० ॥ तदप्येष शोको भवति ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणितनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान्त्समश्नुत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ ११ ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा नन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुष

निषद्
वल्ली २

॥ ६२४ ॥

विधता । अन्वयंपुरुषविधः । तस्यप्रियमेवशिरः । मोदोदक्षिणःपक्षः । प्रमोदउत्तरःपक्षः । आनंदआत्मा ।
ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा । तदप्येषश्लोकोभवति ॥ असन्नेवसंभवति । असद्ब्रह्मेतिवेदचेत् । अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद । संतमे
नंततोविदुरिति । तस्यैषएवशारीरआत्मा । यःपूर्वस्य ॥ १२ ॥ अथातोनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुंलोकंप्रेत्य ।
कश्चनगच्छती३ । आहोविद्वानमुंलोकंप्रेत्य । कश्चित्समंश्रुता३उ ॥ १३ ॥ सोकामयत । बहुस्यांप्रजायेयेति ।
सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदंकिंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य ।
सच्चत्यच्चाभवत् । निरुक्तंचानिरुक्तंच । निलयनंचानिलयनंच । विज्ञानंचाविज्ञानंच । सत्यंचानृतंचसत्यम
भवत् । यदिदंकिंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ १४ ॥ तदप्येषश्लोकोभवति ॥ असद्वाइदमग्रआसीत् । ततोवै
सदजायत । तदात्मानंस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति । यद्वैतत्सुकृतं । रसोवैसः । रसं ह्येवायंल
ब्ध्वानंदीभवति । कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् । यदेषआकाशआनंदो न स्यात् । एषह्येवानंदयाति ॥ १५ ॥ यदा
ह्येवैषएतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते । अथसोभयंगतोभवति । यदाह्येवैषएतस्मिन्नु
दरमंतरंकुरुते । अथतस्यभयंभवति । तत्वेवभयंविदुषोमन्वानस्य । तदप्येषश्लोकोभवति ॥ भीषास्माद्वातःपव

तैतिरी.

॥ ५ ॥

ते । भीषोदैतिसूर्यैः । भीषास्मादग्निश्चैद्रश्च । मृत्युर्धावतिपंचमइति ॥ १६ ॥ सैषानंदस्यमीमांसाभवति ।
युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठोद्विष्टोबलिष्ठः । तस्येयंपृथिवीसर्वावित्तस्यपूर्णास्यात् । सएकोमानुष
आनंदः । तेयेशतमानुषाआनंदाः । सएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ १७ ॥
तेयेशतमनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । सएकोदेवगंधर्वाणामानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ १८ ॥ तेयेशतंदे
वगंधर्वाणामानंदाः । सएकःपितॄणांचिरलोकलोकानामानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ १९ ॥ तेयेशतं
पितॄणांचिरलोकलोकानामानंदाः । सएकआजानजानांदेवानामानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ २० ॥
तेयेशतमाजानजानांदेवानामानंदाः । सएकःकर्मदेवानांदेवानामानंदः । येकर्मणादेवानपियंति । श्रोत्रिय
स्यचाकामहतस्य ॥ २१ ॥ तेयेशतंकर्मदेवानांदेवानामानंदाः । सएकोदेवानामानंदः । श्रोत्रियस्यचाकाम
हतस्य ॥ २२ ॥ तेयेशतंदेवानामानंदाः । सएकइंद्रस्यानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ २३ ॥ तेयेशतमि
ंद्रस्यानंदाः । सएकोबृहस्पतेरानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ २४ ॥ तेयेशतंबृहस्पतेरानंदाः । सएकःप्र
जापतेरानंदः । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य ॥ २५ ॥ तेयेशतंप्रजापतेरानंदाः । सएकोब्रह्मणआनंदः । श्रोत्रि

निषदु
वल्ली २

॥६२५॥

यस्यचाकामहत्स्य ॥ २६ ॥ सयश्चायंपुरुषे । यश्चासावादित्ये । सएकः । सयएवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य ।
एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ।
एतंविज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ २७ ॥ तदप्येषश्चोकोभवति ॥
यतोवाचोनिर्वर्तते । अप्राप्यमनसासह । आनंदंब्रह्मणोविद्वान् । नविभेतिकुतश्चनेति । एतह्वावनतपति ।
किमहसाधुनाकरवं । किमहंपापमकरवमिति । सयएवंविद्वानेतेआत्मानस्पृणुते । उभेह्येवैषएतेआत्मा
नस्पृणुते । यएवंवेद । इत्युपनिषत् ॥ ॐ ॥ सहनाववतु । सहनौभुनक्तु । सहवीर्यंकरवावहे । तेजस्विना
वधीतमस्तुमाविद्विषावहे ॥ ॐशांतिःशांतिःशांतिः ॥ २८ ॥ इतिद्वितीयवल्लीसंपूर्णा ॥ २ ॥
॥ ॐभृगुर्वैवारुणिः । वरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति । तस्माएतत्प्रोवाच । अन्नंप्राणंचक्षुश्च्रो
त्रमनोवाचमिति । तहोवाच । यतोवाइमानिभूतानिजायंते । येनजातानिजीवंति । यत्प्रयंत्यभिसंविशंति ।
तद्विजिज्ञासस्व । तद्वहोति ॥ १ ॥ सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा ॥ अन्नंब्रह्मेतिव्यजानात् । आन्नद्ध्येवखल्वि
मानिभूतानिजायंते । अन्नैनजतानिजीवंति । अन्नंप्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणंपितरमुप

तैत्तिरी.

॥ ६ ॥

सार । अधीहिभगवोब्रह्मेति । त०होवाच । तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपोब्रह्मेति ॥ २ ॥ सतपोतप्यत । स
तपस्तप्त्वा ॥ प्राणोब्रह्मेतिव्यजानात् । प्राणाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते । प्राणेनजातानिजीवंति । प्राणं
प्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति । त०होवाच । तप
साब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपोब्रह्मेति ॥ ३ ॥ सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा ॥ मनोब्रह्मेतिव्यजानात् । मनसोद्ध्येवख
ल्विमानिभूतानिजायंते । मनसाजातानिजीवंति । मनःप्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणंपि
तरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति । त०होवाच । तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपोब्रह्मेति ॥ ४ ॥ सतपोत
प्यत । सतपस्तप्त्वा ॥ विज्ञानंब्रह्मेतिव्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते । विज्ञानेनजाता
निजीवंति । विज्ञानंप्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणंपितरमुपससार । अधीहिभगवोब्रह्मेति ।
त०होवाच । तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपोब्रह्मेति ॥ ५ ॥ सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा । आनंदोब्रह्मेतिव्य
जानात् । आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते । आनंदेनजातानिजीवंति । आनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीति
॥ ६ ॥ सैषाभार्गवीवारुणीविद्या । परमेव्योमन्प्रतिष्ठिता । यएवंवेदुप्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादोभवति ।

निषद्
वल्ली ३

॥ ६२६ ॥

महान्भवतिप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ७ ॥ अन्नंननिद्यात् । तद्वृतं । प्राणोवाअन्नं । शरीर
मन्नादं । प्राणेशरीरंप्रतिष्ठितं । शरीरेप्राणःप्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितं । सयएतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितंवे
दुप्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादोभवति । महान्भवतिप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ८ ॥ अन्नंन
परिचक्षीत् । तद्वृतं । आपोवाअन्नं । ज्योतिरन्नादं । अप्सुज्योतिःप्रतिष्ठितं । ज्योतिष्यापःप्रतिष्ठिताः । तदे
तदन्नमन्नेप्रतिष्ठितं । सयएतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितंवेदुप्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादोभवति । महान्भवतिप्रजयापशु
भिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ९ ॥ अन्नंबहुकुर्वीत् । तद्वृतं । पृथिवीवाअन्नं । आकाशोन्नादः । पृथिव्यामा
काशःप्रतिष्ठितः । आकाशेपृथिवीप्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितं । सयएतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितंवेदुप्रतिष्ठिति ।
अन्नवानन्नादोभवति । महान्भवतिप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ १० ॥ नकंचनवसतौप्रत्या
चक्षीत् । तद्वृतं । तस्माद्ययाकयाचविधयावह्नन्प्राप्नुयात् । अराध्यस्माअन्नमित्याचक्षते । एतद्वैमुखतोन्नंराड्वं ।
मुखतोस्माअन्नंराध्यते । एतद्वैमध्यतोन्नंराड्वं । मध्यतोस्माअन्नंराध्यते । एतद्वाअंततोन्नंराड्वं । अंततोस्मा
अन्नंराध्यते । यएवंवेद ॥ ११ ॥ क्षेमइतिवाचि । योगक्षेमइतिप्राणापानयोः । कर्मेतिहस्तयोः । गतिरिति

तैत्तिरी.

॥ ७ ॥

पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश
इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानंदइत्युपस्ये । सर्वमित्याकाशे ॥ १२ ॥ तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ।
प्रतिष्ठावान्भवति । तन्महइत्युपासीत । महान्भवति । तन्मनइत्युपासीत । मानवान्भवति । तन्नमइत्युपा
सीत । नम्यंते सैकामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमरइत्युपासीत । पर्येणं प्रियं ते द्विषं
तः सपत्नाः । परियेऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ १३ ॥ सयश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । सयं एवं वित् । अस्मा
ह्योकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतंप्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमनोमयमात्मानमुपसं
क्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्य
नुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । हा३वुहा३वुहा३वु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नं । अहमन्नादो३हमन्नादो३हम
न्नादः । अहंश्लोककृद्हंश्लोककृद्हंश्लोककृत् ॥ १४ ॥ अहमस्मिप्रथमजाऋता३स्य । पूर्वदेवेभ्योमृतस्यना३
भाइ । योमाददातिसइदेवमा३वाः । अहमन्नमन्नमदंतमाग्नि । अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां । सुवर्णज्योतीः ।
यएवंवेद । इत्युपनिषत् । सहनाववतु । सहनौभुनक्तु । सहवीर्यैकरवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषा
वहै । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ १५ ॥ इतितृतीयवल्लीसंपूर्णा ॥ ३ ॥ तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥

निषद्
वल्ली ३

॥ ६२७ ॥

श्रीहयमुखायनमः ॥ ॐ ॥ सत्यंज्ञानमनंतमानंदं ब्रह्म सर्वशक्त्येकं । सर्वदेवैरीड्यं विष्णुवारूयं सर्वदेमिसुप्रेष्ठं
॥ १ ॥ आदित्यसंस्थितादिष्णोः श्रुत्वा ब्रह्मायथा हरिं । तुष्टावतत्प्रकारेण वरुणोक्तेन वैभृगुः । विष्णुमस्तौ तथा
प्राह शन्नो मित्रादिका श्रुतिः । यदुवाच हरिः सूर्यमंडलस्थः परः पुमान् । ब्रह्मा तदा ह वरुणे वरुणो भृगवे पितुः शन्नो
मित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरेव हरिस्तुवत् । भृगुः पंचात्मकं पूर्णमन्नादिमयमच्युतं । मुक्तगीतावसानैस्तुस्तुतस्तेन ज
नार्दनः । सुप्रीतः प्रददौ ज्ञानं स्वात्मभक्तिं च शाश्वतीमित्यादियजुः संहितायां । भृगुवाक्यतया वायुनमस्कारा
दिकं हरिः । प्रोवाच ब्रह्मणे चैवं वचः सुबहुदर्शिष्विति च । वरणीयो वर्णः । स्वरतेस्तु स्वरः । मानात्रातामात्रा ।
वलरूपः समश्च सर्वरूपेषु । संततश्च । वर्णादिवाचकं रूपं ज्ञेयं वर्णादिनामकं । विष्णोर्वर्णादिसंस्थं च पुंसु तत्त
त्क्रियाप्रदं । नारायणादिरूपाणि लोकादिषु च पंचसु । अनिरुद्धावसानानि ध्येयानि च तुरात्मना । वासुदेवा
दिकान्येव तानि पूर्वोत्तरार्णयोः । संहितायास्तथासंधौ संधाने चापि कृत्स्नशः । यो वेदैतानिरूपाणि सर्वभोगसम
न्वितः । प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं मुक्तः स्वर्गाभिधं परं । यो विश्वरूपो भगवांश्छंदसामधिपो हरिः । छंदोभ्यो मृतरूपे
भ्यः सुव्यक्तस्तदुपासनात् । मेधावी तत्त्वविज्ञानी भूत्वा क्षिप्रं विमुच्यत इति च । वेदावासत्वतो विष्णुर्ब्रह्मकोश

तैत्तिरी.

॥ १ ॥

इति स्मृतः । भगः षड्गुणपूर्णत्वाद्बहुरूपत्वतो विभुः । सहस्रशाखइत्युक्तस्तमुपास्य जनार्दनं । मुच्यते नात्र संदेहः ।
सर्वभोगैश्च पूज्यत इति प्रकृते । आवहन्ती चिरं सर्वभोगान्याश्रीः सनातनी । तां मथ्यावह गोविंद सुशिखंडोप
शोभितामिति च । भूरादिव्याहतीभिस्तु वाच्यं मूर्तिचतुष्टयं । अनिरुद्धादिकं वासुदेवांतं देहमध्यगः । वासुदे
वो महो नामा त्वनिरुद्धः शिरोमतः । भूर्नामाथ भुवो नामा वाहू प्रभुर्भृरितः । संकर्षणः सुवर्नामा पादौ तस्य महा
त्मनः । अनन्योऽप्यन्यशब्देन च तुरात्मा प्रकीर्त्यते । निर्विशेषोऽपि भगवान्संख्यामात्रविशेषतः । लोकज्योतिः
प्राणवेदेष्वेकः स पुरुषोत्तमः । प्रत्येकशश्चातुरात्म्यात्पोडशात्मा प्रकीर्तितः । महीयते महति च स्वयं स भगवान्ह
रिः । पूज्यपूजकभेदोऽत्र नैव कश्चिदपीष्यते । नामप्रवृत्तिहेतुत्वान्नामलोकादिकं हरेः । अयं समीपस्थतया त्व
सौ प्राणे स्थितत्वतः । ईक्षणादंतरिक्षं चाथादित्यस्योऽदितेः सुतः । अग्निरग्नौ स्थितत्वाच्च वायुर्वयतियजगत् ।
चंद्राह्लादरूपत्वाद्दृगर्च्यत्वाज्जनार्दनः । यजुर्याज्यस्वरूपत्वात्सामचासौ समत्वतः । बृहत्त्वाद्ब्रह्मवेदानां स
मुदायेऽखिले स्थितः । तत्संबन्धाद्देवराशिर्ब्रह्मशब्देन कीर्तितः । प्रकृष्टनयनात्प्राणोऽपानोऽवाङ्मयनाद्धरिः ।
विविधं नयनाद्धानः सोऽन्नं सर्वोऽपजीव्यतः । एवं पोडशरूपोऽसौ चतुरात्मा व्यवस्थितः । महाचमसनामासौ यस्मा

भाष्यं
वल्ली १

॥६२८॥

दतिचमत्कृतिः । माहाचमस्यस्तज्ज्ञानीब्रह्मासंपरिकीर्तितः । एवंषोडशरूपाणांज्ञानयोग्यश्चतुर्मुखः । सए
 वब्रह्मवित्तस्मात्पूज्यतेमुक्तिगोपिसन् । सर्वदेवैरतितरांयःसम्यक्षोडशात्मविदितिव्याहृतितत्त्वे । तस्यभूरि
 तिशिरःएकंशिरःएकमेतदक्षरंभुवइतिबाहूद्वौबाहूद्वेएतेअक्षरेसुवरितिप्रतिष्ठेद्वेप्रतिष्ठेद्वेएतेअक्षरेइत्यादिश्रु
 तेः । सर्वव्याहृतीनांप्रवेत्तामाहाचमस्यश्चतुर्थीत्वेनैतांप्रवेदयतइतिविशेषः । भूर्नामास्फूर्तिरूपत्वाद्भूरिवीर्य
 त्वतोभुवः । सुवःसुबलरूपत्वान्महःपूर्णत्वतोविभुः । तदेतच्चतुराकारंब्रह्मोक्तंगुणबृंहणात् । सआत्मासर्वदे
 वानांचतुरात्माजनार्दनः । तस्यब्रह्मादयोदेवाअंगमागंतुकत्वतः । वासुदेवादिरूपोसौषोडशात्माचतुश्चतुः ।
 सएवसर्ववेदोक्तःसर्वविद्यासुचेश्वरः । प्रणवार्थाव्याहृतयोव्याहृत्यार्थाङ्गिगादयः । इतिहासःपुराणंचपंचरात्रंच
 सर्वशः । सम्यग्व्याहरणाद्विष्णोःश्रुताव्याहृतयस्त्विति । सर्ववेदोक्तसर्वस्वव्याहृतेर्व्याहृतित्वमु । विशेषेणाह
 रंतीमंविष्णुमित्यथवास्मृताइतिव्याहृतिसारे । यएषहृदयाकाशस्त्वनिरुद्धस्तुतद्गतः । प्रद्युम्नस्तालुमध्यस्थोलं
 बिन्यामिंद्रनामकः । व्याख्यःसुपर्णरूपत्वात्केशांतिवर्ततेतुयः । संकर्षणःसुपर्णात्मावासुदेवोव्यपःस्मृतः । यस्माद्य
 पगतेस्थाताजगतिप्रलयेविभुः । अशीर्षककपालोसौकपालादुपरिस्थितः । अनिरुद्धस्तुभूर्नामाहुताशेसंव्य

तैत्तिरी.

॥ २ ॥

वस्थितः । प्रद्युम्नो भगवान्वायौ भुव इत्येव कीर्तितः । संकर्षणः सुवर्नामा सूर्येतिष्ठतिकेशवः । महो नामा वासु
देवो ब्रह्मणि स्थश्चतुर्मुखे । स वासुदेवः स्वाराज्यं व्याप्यास्मिन्मनसस्पतौ । अनिरुद्धे च संव्याप्तस्ततो वागादि
नां पतिः । वागादिषु स्थितो नित्यं भवत्येव जनार्दनः । स्वव्यापी च जगद्वापी नित्यैश्वर्यात्स ईश्वरः । आकाशव
द्याप्तदेहः सत्यात्मा गुणपूर्तितः । वायो विशेषरमको बलानन्दस्वरूपवान् । ज्ञानानन्दस्वरूपो सौशांतिनामा सु
खोन्नतेः । अंतर्गत्वात्स्वतः पूर्तः समृद्धंतत्प्रकीर्तितं । इत्युपास्वप्राथमिको योग्यस्त्वं मदुपासने । प्राधान्यादि
ति पूर्वहि प्राह विष्णुश्चतुर्मुखमिति ब्रह्मसारे । पृथिव्याद्यं पांक्तपट्टं पांक्तेनैव स्वयं हरिः । नारायणादिरूपेण ब
लयत्यंजसा प्रभुः । इत्युवाच स्वयं विष्णुर्वेदद्रष्टा गुणाधिक इति तत्त्वसंहितायां । आत्मा । अहंकारतत्त्वं । ओं
नामा भगवान्विष्णुरधिकोच्चगुणत्वतः । यद्यद्रूपं भगवतस्तदिदं सर्वमेव च । ओमेवाधिकपूर्णत्वात्तस्माद्यज्ञेषु
च त्विजः । ओमित्येव स्वकर्माणि कुर्वत्युद्दिश्य केशवं । अधिकोच्चभृणुष्वेति हरिर्मध्वर्युराह हि । अधिकोच्चम
हा धाम सूच्येति चादरात् । प्रतिप्रतिगृणात्येनं शंरूपात्युच्चशोभन । इत्याह होताशस्त्रेषु तथैवान्येपि च त्वि
जः । एवं स्वाध्यायकृच्छाह ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मंजसा । एवं जानंत एते तु प्राप्नुवंत्येव तत्परमिति च । ऋतं च स्वाध्यायप्रवच

भाष्यं
वल्ली १

॥ ६२९ ॥

नेचकर्तव्यानि । प्रवचनं व्याख्यानं । यथार्थज्ञानमृतं । तत्पूर्वकं यथार्थवचनं करणं च सत्यं । ऋतं यथार्थविज्ञानं सत्यं तत्पूर्विकाकृतिः । ध्यानसत्ये पूज्यपूजातपइत्यभिधीयतइति शब्दनिर्णये । सर्वकर्मकृतिकालेष्वपि स्वाध्यायप्रवचनयोः कर्तव्यत्वात्तयोः सर्वत्रानुषंगः । मंत्रो मंत्रार्थवचनमन्यस्य स्वात्मनोपि वा । सर्वकर्मसु कर्तव्यौ सर्वकर्मात्मकौ यतइति कर्मतत्त्वे । आत्मनश्चेन्मनसैवार्थवचनं । मानुषं मानुषो धर्मो देवा अपि हि मानुषे । मनुष्यवत्प्रवर्तते नैवैश्वर्यप्रकाशिनइति च । प्रजायारक्षणंचैव पुनः प्रजननं तथा । प्रकृष्टजातिकरणं कर्मभिस्तनये पितुरिति च । सत्येतपसि वाचीर्णे सर्वकर्मकृतं भवेत् । स्वाध्याये च प्रवचने ह्यंतर्भावो विशेषतइति च । यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति च श्रुतिः । जप्ये नैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यतइति भारते । सम्यग्ज्ञात्वा तु यो विष्णुं व्याख्यायीत जपेत्त च । न तस्य किंचिदकृतं कर्तव्यं मुच्यते च सइति कर्मतत्त्वे । संसारवृक्षच्छेत्ता हं मत्कीर्तिः पर्वतोपमा । अत्युत्कृष्टेन हरिणा पावितो स्मियतः स्फुटं । वाजिरूपश्च नेता च वाजिनीः सूर्य उच्यते । तत्र स्थो भगवान्विष्णुः संप्रोक्तो वाजिनी वसुः । तेनामृतोऽस्मिद्रविणं नित्या नंदस्वरूपतः । तेनामृतेन सिक्तो हं तेन व्याप्तो यतः सदा । इत्याह मंत्रद्वयपूर्वत्रिंशंकुर्मानवो नृपइति यजुर्विवेके ।

तैत्तिरी.

॥ ३ ॥

संहितायाः पंचाधिकरणाभिमानित्वंप्राणादिरूपस्य वायोरपि भवति । पृथिव्यंतरिक्षमित्युक्तपांक्तत्वं च । अत उपक्रमोपसंहारयोस्त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवदिष्यामित्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिपमितियुज्यते ॥ इति श्रीमदानंद तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये प्रथमवल्ली ॥ १ ॥

स्वयोग्यं ब्रह्मविद्भुंक्ते विरिंचेन परेण च । ब्रह्मणा सह तद्वश्यः सुखमेव न दुष्कृतमिति च । य एष भगवान्विष्णुर्भूत स्रष्टा गुणाधिकः । स एवा न्नात्पुनर्जातो ह्यजातोऽपि यतो विभुः । अन्नात्मनि शरीरे सौव्यज्यते सुविवेकिभिः । अन्नस्य सारभूतोऽयं शरीरस्य च केशवः । अन्ननामा चान्नसंस्थः शरीरेषु च संस्थितः । अचृत्वा त्सर्वलोकानामन्नमित्युच्यते हरिः । उपजीव्यश्च भूतानामिति चान्नं जनार्दनः । स ज्यायान्सर्वं भूतेभ्यस्तस्मात्सर्वौषधं स्मृतः । संसारे दह्यमानानामाश्रयत्वात् स औषधं । प्रचुरं मय इत्युक्तं प्रचुरात्तायतो हरिः । प्रचुरैः सेव्यते नित्यमतो न्नमय ईरितः । देहस्यैव शिरस्यस्य शिरोविष्णोः प्रतिष्ठितं । बाह्वोः पक्षौ तथा मध्ये मध्यं पश्चात्तनौ तथा । पुच्छमित्येष भगवाननि रुद्धः स्वयं हरिः । तस्यांतरं परं रूपमभिन्नमपि भिन्नवत् । प्रद्युम्नाख्यं प्राणमयं प्रणेतृत्वात् प्रकीर्तितं । शिरस्तस्य प्राणगतं प्राणइत्येव नामतः । व्यानाख्यो दक्षिणः पक्षो व्यानगश्चोत्तरस्तथा । अपानाख्यो पानगत आकाशस्थं च

भाष्यं
वल्ली २

॥ ६३० ॥

मध्यमं। आकाशाख्यं तथा पुच्छं पृथ्व्यां पृथिविनामकं। उदान आकाशनामा समानः पृथिवीति च। प्रणेतृत्वात् प्रा
णनाम शिरोविष्णोः प्रकीर्तितं। विशेषाच्चेष्टयेद्यस्माद्व्यानाख्यो दक्षिणः करः। यस्मादपनयेद्दोषानपानः स व्युच्य
ते। आकाशस्त्ववकाशत्वान्मध्यदेहो महात्मनः। पृथिवीपुच्छमस्योक्तं सर्वस्यापि प्रधारणात्। स एष जगतामायु
स्तस्मिन्संकर्षणः स्थितः। शिरस्तस्य यजुर्नाम यज्ञानां हरणात् स्मृतं। यजुः संस्थं च वाहूतु ऋक्सामां तस्थितौ सदा।
ऋगर्चनायाः स्वीकारात् सामदोषात् समीकृतेः। पंचरात्रगतं मध्यमादेशाख्यं सुविस्तृतेः। अथर्वाख्यं तथा पुच्छम
धरं चांगिनां रसः। मनोवाचामगम्यं तं ज्ञात्वा नंदस्वरूपिणं। कुतश्चिन्नविभेद्येव वासुदेवो रस्ततः। श्रद्धा
ख्यं श्रुतिधर्तृत्वाच्छ्रद्धायां तच्छिरः स्मृतं। ऋतं ज्ञानतर्तैर्दाता चर्तस्थो दक्षिणः करः। वामः सत्यस्थितः सत्यं सतां
यस्मान्नियामकः। योगाख्यं सर्वलोकस्य योगादत्रैव योगगं। मध्यं पुच्छं महो नाम महनीयत्वतः सदा। तस्मि
न्नानंदरूपो सौ स्थितो नारायणः सदा। शिरः प्रिये स्थितं तस्य परेयं प्रियनामकं। मोदप्रमोदयोर्वाहू मोदनाच्च
प्रमोदनात्। मोदप्रमोदनामानावानंदस्वात् तत्त्वतः। मध्यमानंदसंस्थं च ब्रह्म सृष्ट्वा तु बृंहयेत्। पुच्छं प्रधान
वायौ च ब्रह्माख्ये संस्थितं सदा। अभेदोऽप्यविशेषोऽपि परमैश्वर्ययोगतः। देहदेहि वदेवा सौ पंचधा वस्थितो हरिः।

तैत्तिरी-
॥ ४ ॥

बहिःस्थोदेहवद्विष्णुरंतस्थोदेहिवत्स्मृतः । अंतर्व्याप्तिविशेषेण न त्वशक्तत्वतो बहिः । सर्वेऽपि पुरुषाकारा उत्त-
रात्पूर्वसंभवाः । उत्तरैः पूरिताः पूर्वे निश्छिद्रत्वेन सर्वशः । अतृत्वं च प्रणेतृत्वं बोधो विविधवेत्तृता । आनंदश्च
यतः पूर्णस्ततो न्नादिमयाः स्मृताः । अत्यादिदास्ते प्रत्येकं सर्वे सर्वगुणा अपि । नामभेदस्ततस्तूक्तः सर्वनामव-
तामपि । पंचरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यन्नविद्यते । इति ये तु विजानंतितेऽसंतस्तम आलयाः । जीवादन्यत्परं ब्र-
ह्म पंचरूपं च ये विदुः । संतस्त इति विज्ञेयामोक्षयोग्याहिते ध्रुवं । इत्युक्ते ब्रह्मणा पूर्वं प्रच्छवरुणो विभुं । अवि-
द्वानपियः कश्चिद्ब्रह्माप्नोति कथंचन । विद्वानेवोत तत्रापि सर्वे वाथैव केचन । यदि सर्वे थ तत्रापि सर्वे सम्यक् समा-
प्नुयुः । केचिदेवोत सम्यक्तदसम्यगपरेजनाः । ज्ञानिनोऽपीति पृष्टस्स ब्रह्मा प्राह चतुर्मुखः । अज्ञानप्राप्नुयुर्ब्रह्म-
प्राप्नुयुर्ज्ञानिनोऽखिलाः । तत्रापि सम्यक् प्राप्तिस्तु विरिंचस्यैव सर्वदा । अन्येषां तारतम्येन प्राप्तिः सुखविशेषतः ।
इत्यभिप्रायवान् ब्रह्माहुकारेण समासतः । उक्त्वा प्रश्नोत्तरं पश्चाद्विस्तरेण जगाद ह । कश्चिदेवोत सम्यक्तदाप्नु-
यादिति वाक्यतः । अनंतरंतथैवेति ब्रह्मोकारमुवाच ह । अज्ञोनैव तदाप्नोति ज्ञान्येवैतदवाप्नुते । इति ज्ञापयि-
तुं विष्णोः स्वातंत्र्यज्ञापनाय तु । आह सृष्टिं प्रवेशं च माहात्म्यज्ञानतो यतः । प्रीतियांति महांतस्तु तद्दशा एव चे-

भाष्यं
वल्ली २

॥ ६३१ ॥

श्वराः । अग्न्यादयोपि किमुत तदन्ये मुक्तिदस्ततः । स एवैकः स विज्ञेयः पूर्णैश्वर्यादिरूपवान् । इति तस्य महैश्वर्यमुच्यते स त्वकामयत् । सृष्ट्वा जगदिदं सर्वं नियामकतया स्यतु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यर्चितयत् । स्यादित्यालोचना न्नान्यत्तपोविष्णोः कदाचन । अवतारेष्वनुकृतिर्बाह्यवृत्त्या तपस्विनां । सृष्टिर्नामस्वरूपा तु बहिर्निष्क्रमणं स्मृतं । यद्यपीदं जगत्सर्वं स्वोदरस्थं महात्मनः । तथाप्येष द्वितीयेन रूपेण वहिराक्षिपेत् । रूपांतरेणाविशच्च जगत्सर्वं जनार्दनः । त्यच्चानिरुक्तं विज्ञानं तथानिलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतं । अविज्ञानं चानिलयनं प्रकृतिप्राणयोः परं । तद्गविष्णोस्तु संबंधात्स्वतस्तन्नामको हरिः । ततो नियामकश्चेति त्यदानं त्यादवाच्यतः । अनिरुक्तं निलयनं सर्वाधारत्वतो हरिः । विज्ञानं सर्वविज्ञानात्सत्यं साधुस्वरूपतः । अवसादमुवाच्यत्वदौर्वल्यज्ञस्य साधुताः । प्रकृतिप्राणतो न्यत्र कुर्वस्तन्नामको हरिः । अतः साधुस्वरूपः सन्सत्यनामानृतादिकं । नामानेन गतत्वादेर्यदिदं किंच भाषितं । सन्निरुक्तादिशब्देन तत्सर्वं साधुतैव हि । अवसादनादिहेतुत्वं साधुतैव हि सर्वशः । असाधुतावसादादिस्तत्कर्तृत्वं हि भाषितं । अनासाद्यस्त्वसन्नामा पूर्वना रायणाभिधः । स आसाद्यश्च सन्नामा वासुदेवो भवत्प्रभुः । स वासुदेवः स्वात्मानं चक्रे संकर्षणादिकं । तस्मात्तत्सु

तैत्तिरी.

॥ ५ ॥

कृतं नाम स आनंदो रसस्ततः । आनंदमेनं संप्राप्य मुक्तो मोदेन्न चान्यथा । आदीप्तस्त्वेष भगवान्यद्वानंदो भवे
न्न च । सामान्यचेष्टा धर्म्याश्च कस्यस्युस्तमृते प्रभुं । सुखं लब्ध्वा हि कुरुते लोकचेष्टां जनार्दनः । अल्पात् सुखाद
ल्पकर्मा पूर्णानंदाद्धि सर्वकृत् । न ह्यार्ताः कर्म कुर्वन्ति मुग्धाश्चैव विशेषतः । तस्माद्यादृक् सुखं तादृक् कर्म पूर्णसुख
स्ततः । सर्वकृत्त्वात् परो विष्णुराहतस्मात्सनातनी । सुखं लब्ध्वा करोतीति च्छंदोगानां श्रुतिः परा । अलब्ध्वा तु सु
खं नैव करोतीत्यपि सादरं । तत्पूर्णानंददेवेन कारितः प्राणिति स्फुटं । सर्वलोकः स एवैक आनंदयति चाखिलं ।
तस्माददृश्ये जैवानां गुणानामप्यसंगतेः । अनात्म्येथ गुणानंत्याद निरुक्ते निराश्रयात् । अनिलयनेऽभयत्वे
न यदा ज्ञानेन तिष्ठति । तदाऽभयं हरिं गच्छेन्नैवाज्ञानी कथंचन । यदैतस्मिन्परे विष्णावुदरं जीवगत्वतः । भेदं
करोति तेनैव भयमस्य महद्भवेत् । अइत्युक्तः परो विष्णुरेभ्य उच्चः स एव तु । तउदा जीवसंघाः स्युरुदरं तद्गतांतरं ।
तदेव ब्रह्म भयकृद्बिदुषो विदुषस्तथा । विदुषोऽल्पभयं कुर्याद्यावन्मुक्तिं व्रजत्यसौ । अथाभयं भवेद्ब्रह्मतस्य मुक्त
स्य सर्वदा । तस्माद्याद्यादयो देवा विद्वांसोऽपि विशेषतः । भीताः स्वकर्म कुर्वन्ति विष्णोः प्रीत्यर्थं मंजसा । अम
न्वानस्य नुर्विष्णुः कुर्यान्नित्यं महद्भयं । तम आख्यमनुत्थानं विदुषां नियमेन तु । स्यादेव मोक्षस्तत्रापि ह्यानंदस्य

भाष्यं
वल्ली २

॥ ६३२ ॥

विचित्रता । यस्तुसाधुगुणैर्युक्तस्तस्यैवाप्यखिलामही । त्रेतायुगेचक्रवर्तीयदामुक्तस्तुसंसृतेः । अधीतिफल
पूर्णत्वादाध्यायकइतीरितः । सएवविष्णुनायुक्तोगच्छतीतियुवास्मृतः । एकानंदस्वरूपोसौमानुषोमुक्तइ
ष्यते । तस्माच्छतगुणानंदागंधर्वामानुषालम्काः । मुक्ताःश्रुतिफलंप्राप्तास्ततःकामाहतास्तथा । तेभ्यःशतगु
णानंदादेवप्रेष्यास्तुमुख्यतः । येतेहिदेवगंधर्वामुक्तेभ्यस्तेभ्यएवच । शताधिकाहिपितरस्तेभ्यआजानदेव
ताः । अनाख्यातादेवतास्तुजातादेवकुलेचयाः । आजानदेवतास्ताहिताभ्योऽयाःकर्मदेवताः । बल्याद्या
अंतराप्राप्तदेवताःकर्मदेवताः । ताभ्यश्चतात्त्विकादेवाःसृष्ट्यादौदेवतांगताः । तेभ्योदक्षश्चेंद्रनामासहींदुं
रावयत्पुरा । तस्माद्बृहस्पतिर्नाममहेंद्रत्वात्पुरंदरः । तस्मात्प्रजापतिर्मुक्तोरुद्रःप्रजननेशिता । तस्माद्ब्रह्मा
शतगुणोमुक्तइत्येपनिर्णयः । यथानंदेतथाज्ञानेविष्णुभक्तौबलादिके । सर्वैर्गुणैःशतगुणाःक्रमेणोक्तेनतेखि
लाः । अथवासहस्रगुणिताअनंतगुणितास्तथा । परिमाणेशतगुणेप्यानंदस्फुटतावशात् । यथादीपाच्छत
गुणाप्यग्निज्वालानदीपवत् । स्फुटीभवेद्यथैवाग्निर्वहुलोपिनसूर्यवत् । यथैवसूर्याद्विगुणश्चंद्रोनैवस्फुटीभवे
त् । उत्तरेषामुत्तरेषांगुणाएवमतिस्फुटाः । प्रतिविंवायतःपूर्वब्रह्मांतानानंनरादयः । अतोस्पष्टस्वरूपास्तेस्फु

तैत्तिरी.

॥ ६ ॥

टरूपास्तथोत्तराः । यत्प्रसादात्स्वरूपासिर्ब्रह्मादीनांसमंततः । सविष्णुःसर्वजीवेपुनृषुदेवेपुचस्थितः । एकए
वमहायोगीनिर्विशेषोखिलैर्गुणैः । सर्वोत्तमःसपूर्णश्चतमेववेदयःपुमान् । जीवांश्चतारस्तम्यस्थान्सगच्छेत्पंच
रूपिणं । विष्णुंनपुण्यपापेचतस्यानिष्टेकदाचन । प्रियाप्रियेषुतज्ज्ञानीह्यास्तृणोतियतो नृषु । अगोचरंवा
इमनसोरानंत्यात्पुरुषोत्तमं । ज्ञात्वा मुक्तस्यभीर्नैवकुतश्चनभविष्यतीत्यादियजुःसंहितायां । नचसहब्रह्मणे
त्यादेरन्योर्थःकल्प्यः । अप्रामाणिकत्वादनाश्वासाच्च । नचौषधीभ्योन्नमन्नरसमयइत्यत्रोभयार्थत्वेनविरोधः ।
अन्नस्यान्नमध्यमःप्राणः । प्राणस्थूणेत्यादिवद्विशेषितत्वादुपपत्तेः । नचान्नमयादीनामब्रह्मत्वेकिंचिन्मानं ।
येन्नब्रह्मोपासते । येप्राणंब्रह्मोपासते । आनंदंब्रह्मणोविद्वान् । विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद । अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद ।
अधीहिभगवोब्रह्मेति । तस्माएतत्प्रोवाच । अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रमनोवाचमित्यादिनाब्रह्मशब्देनोक्तत्वाच्च ।
नचलौकिकान्नस्यातृत्वमस्ति । येतोन्यथातोविदुस्तेन्यराजानस्तेक्षय्यलोकाभवन्तीतिश्रुतेरविद्यमानोपास
नादोषावगतेश्च । नचरमंत्यहोअसदुपासनयात्महनइतिचभागवते । नाविद्यमानंब्रुवतेवेदाध्यातुंनवैदि
काः । अविद्यमानंध्यायंतोयांतिसर्वेधरंतमः । तस्मात्सत्यार्थतांब्रूयाद्वेदानामपिसर्वशः । यएवंवेदसज्ज्ञानी

भाष्यं
वल्ली २

॥६३३॥

ज्ञानवान्नान्यथा भवेदिति वेदार्थविवेके । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्य इत्यधिकरणत्वेन भेद एव जीवस्य पर-
मादुक्तः । एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति ।
सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सहब्रह्मणा विपश्चिता । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमां लोकान्कामान्नीकामरू-
प्यनुसंचरन्नित्यादिना मुक्तस्यापि भेद एवाभ्यस्यते । अथ सोऽभयंगतो भवतीति मुक्तिप्रस्तावात् । सैषानंदस्य
मीमांसेति मुक्तानंदो मीमांस्यते । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येतिसर्वत्र विशेषणाच्च । न ह्यमुक्तस्याकामहतत्वं
मुख्यं भवति । न च मुख्या श्रोत्रियता । यस्य श्रुतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः । सहिमुक्तो कामहतः सहिका
मैर्नहन्यते । यस्य कामास्तु सत्याः स्युः सहिका मैर्नहन्यते । न ह्यकामः क्वचित्कश्चित् दृश्यते श्रूयतेऽपि चेति ब्रह्मां-
डे । न च देवपदाकामस्य सकाशादिद्रुपदाकामस्य शतगुणानंदो दृश्यते । सति च प्राजापत्यादिकामे । न च मा-
नुषाः प्रायस्तदिच्छवः । चक्रवर्तिनस्तु युवशब्देनैव मुक्तत्वमुक्तं । तस्मान्मुक्तविषयेयं मीमांसा । यदा सर्वे प्रमु-
च्यंते कामा येस्य हृदि स्थिता इत्यत्राप्यंतःकरणस्थाना मेव कामानां विमोक्ष उक्तः । न तु स्वरूपभूतानां । यं यमंत
मभिकामो भवति सोऽस्य संकल्पादेव भवतीति मुक्तानामपि स्वरूपभूतः कामः प्रतीयते । कामः संकल्पआनंदो मु-

तैत्तिरी.

॥ ७ ॥

क्तानांतरतम्यतः । स्वरूपभूतास्तेसर्वेनिर्दोषागुणरूपकाइतिपादो । संकल्पादेवचतच्छ्रुतेरितिसूत्रं । भेद
व्यपदेशादितिजीवेशयोर्भेदश्चोक्तोभगवता । नचभेददर्शनमसुकरं । स्वरूपत्वाद्भेदस्य । सर्वव्यावृत्तंहिस
र्वस्यस्वरूपंसर्वैरनुभूयते । अन्यथाहंवाद्दृष्टोऽन्योवाद्दृष्टइत्यपिसंशयःस्यात् । नचपश्चाद्भेदोज्ञायतइत्यत्रकिं
चिन्मानं । नहिदृष्टवस्तुनःपुरुषस्यतस्यवस्त्वंतराद्भेदेसंशयःकचिद्दृष्टः । नचसर्वतोव्यावृत्त्यनुभवेसर्वज्ञतापे
क्षितेतिदोषः । सामान्यतःसर्वस्यसर्वैरपिज्ञातत्वात् । यावत्तुसर्वतोभेदोविशेषतो नज्ञायते । तावत्स्वरूपमे
वविशेषतो नज्ञातं । नहिज्ञातादस्तुनोऽव्यावृत्तिःकेनचिच्छंक्यते । यदातुसंशीयतेतदापिकुतश्चिद्व्यावृत्तमे
वज्ञायते । नहिसर्वमिदंभवतिवानवेतिकस्यचित्संशयः । अतोव्यावृत्तिरेवस्वरूपं । अस्यभेदइतिविशेष्य
त्वमस्यस्वरूपमिति वत् । यथास्तीतिवर्तमानःकालोवस्तुनासहैवानुभूयते । एवमन्यस्माद्व्यावृत्तमित्यत्रान्य
दपिसामान्यतःसहैवानुभूयते । नह्यस्तीतिवर्तमानकालापेक्षयानुभूयतइत्येतावताविद्यमानतानामवस्तुनो
न्या । सदित्यपिशंत्रंतत्वात्कालसंबन्धेवानुभूयते । तिष्ठन्निति वत् । एवमन्यस्माद्व्यावृत्तमित्यन्येनसहप्रती
यमानमपिनस्वरूपादन्यत् । अस्माद्व्यावृत्तिरन्यस्यस्वरूपमन्यस्माद्व्यावृत्तिरस्यस्वरूपमिति नैकस्वरूपता । ज्ञा

भाष्यं
वल्ली २

॥६३४॥

नानंदादिवत्स्वरूपत्वेपिव्यवहारविशेषोभवति । नचस्वरूपत्वेनभेदस्याभावोभवति । ज्ञानानंदादिवदेव ।
अन्यप्रतियोगिकत्वाद्भेदस्यनस्वस्मादपिभवति । भेदस्तुसर्ववस्तूनांस्वरूपंनैजमव्ययं । नष्टानामपिवस्तूनां
भेदोनैवविनश्यति । अवस्तुनोपिरूपंस्वंभेदएवचान्यथा । विशेषरूपनाशेनभेदमात्रावसायिता । नाशइत्यु-
च्यतेसद्भिर्भेदोनहिविनश्यति । इत्याहुःकेचिदज्ञानात्तत्राहुःसूक्ष्मदर्शिनः । सत्यंभेदस्तुवस्तूनांस्वरूपंनात्र
संशयः । तस्मादस्तुविनाशेतुतद्भेदोनास्तिकुत्रचित् । अविनष्टस्यतस्मात्तुभेदोस्त्येवस्वरूपतः । एवंभावाद-
भावस्यनभेदोभावरूपवान् । अभावाद्भावरूपस्यस्वरूपंभावइष्यते । नष्टभेदोप्यभावात्माविद्यतेचविनाश-
तः । स्वरूपत्वात्तुभेदस्यभेदेशंकानकस्यचित् । सर्वसामान्यतोयस्मात्सर्वैरप्यनुभूते । तस्माद्यावृत्ततासर्व-
स्सर्वस्मादनुभूयते । प्रतियोगितात्वभावस्याप्यस्यभावतयास्फुटं । नह्यभावोप्यधर्मास्यान्नतुस्याद्भावधर्म-
युक् । अभावस्यास्तितानामस्यादेवाभावरूपिणी । अभावतापिसैवस्यान्नतुस्याद्भावरूपिणी । अतःसस-
र्वव्यावृत्तस्वरूपोभगवान्परः । येनज्ञातःसतुज्ञानीमुच्यतेनात्रसंशयइतितत्त्वनिर्णये ॥ इतिश्रीमदानंदती-
र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्येद्वितीयवल्ली ॥ २ ॥

॥

॥

तैत्तिरी.

॥८॥

चक्षुःसचष्टेयद्विष्णुःश्रोत्रंश्रोतृत्वतोविभुः । वाक्कवक्तृत्वतोनित्यंमनोमंतृत्वतस्तथा । तपोज्ञानस्वरूपत्वाद्वि
ज्ञानंतुविवेचनात् । ज्ञानानुसंधानरूपतपसातंजनार्दनं । क्रमाद्भृगुर्व्यजानात्तमन्नादिवहुरूपिणं । एवंविज्ञानं
स्तंविष्णुंतंस्मिस्तुप्रतितिष्ठति । मुक्तोभूत्वान्नवांश्चस्यादन्नादश्चसदैवतु । अन्ननामातुभगवान्विद्वांस्तमुपजी
वति । तद्वांश्चतेनगुप्तत्वाद्विद्यार्थेवसतीच्छया । आग तंनेतिनब्रूयात्तदेतद्विदुषोव्रतं । सविष्णुःपृथिवीनामा
पृथुत्वात्प्राणनामकः । प्रकृष्टानंदबलतआकाशःसर्ववेत्तुतः । शराख्यदेहिनश्चैवशरीरंप्रेरणात्स्मृतः । एतै
श्चतुर्भिर्भगवान्रूपैश्चचतुरात्मभिः । भोग्यभोक्तृस्वरूपेणतिष्ठतिक्रीडयास्वयं । नचभोग्यत्वमात्रेणहीनत्वंत
स्यकुत्रचित् । नहिभार्योपभोग्यस्तुभर्ताहीनत्वमाप्नुयात् । एवंसभगवान्विष्णुरविशेषोखिलेष्वपि । रूपे
षुक्रीडतेनित्यंभोक्ताभोग्यइतीच्छया । अन्नाख्यंतंनैवनिंद्याद्बहुमन्येततंसदा । इतिव्रतद्वयंहेतद्भाष्यंयदिसु
खेस्पृहा । येनकेनापिविधिनावहित्येवजनार्दनं । मत्वैवप्राप्नुयान्नित्यंमनोवाक्कायवृत्तिभिः । यएवंसमुपासी
ततस्यान्नाख्योहरिःस्वयं । सिद्धइत्येवहिप्राहुर्विद्वांसःपरिनिष्ठिताः । यस्यतद्ब्रह्मसंसिद्धंपूर्वतेनाप्यतेग्रतः ।
मध्येवयसिचेत्सिद्धंमुक्तोमध्यंप्रपश्यति । वार्धकेचेद्विजानातिमुक्तःपादौप्रपश्यति । तेजोमंडलमेवान्यदंगं

भाष्यं
वल्ली ३

॥६३५॥

विष्णोःप्रपश्यति । पूर्वेवयसिबोद्धव्यमामुखात्सर्वदृष्टये । क्षेमकृत्वात्क्षेमनामावाचिस्थःसपरोहरिः । योग
नामातथाप्राणेसर्वकामनियोजनात् । क्षेमनामाक्षेमकृत्वादपानेहिहरिःस्वयं । कर्मनामाहस्तगतःकर्मकृ
त्वाज्जनार्दनः । गतिदत्वाद्गतिर्नामपादस्थःपुरुषोत्तमः । विसर्गकृद्विमुक्त्याख्यःपायुस्थःपरमोविभुः । अध्या
त्मस्थइतिप्रोक्तोथाधिदैवगतंशृणु । पर्जन्येतृप्तिनामासौतृप्तिदत्वाज्जनार्दनः । वायौतुबलनामाचबलदत्वा
त्सदैवहि । यशःप्रदत्वाद्दक्षेतुयशःपश्चभिमानिनि । नक्षत्रेषुज्योतिराख्योज्योतिर्दातृत्वतोहरिः । उपस्थमा
निनिशिवेप्रजात्यानंदसंततेः । दातृत्वात्तत्तदाख्योसौसंततिस्त्वमृतंस्मृतं । सर्वसर्वप्रदत्वात्तुप्रकृतौपुरुषो
त्तमः । सप्रतिष्ठास्थापकत्वान्मनोमान्यत्वतोहरिः । नमोनम्यत्वतोनित्यंमहश्चापिमहत्त्वतः । विरिंचमार
कश्चासौब्रह्मपूर्णगुणत्वतः । वेदैर्नंतत्वतोब्रह्मासएनंपंचरूपिणं । प्राप्यगायतिमुक्तस्सन्नन्ननामास्मिभोग्य
तः । यथेष्टमन्नभोक्ताचकीर्तिकर्ताहरेस्तथा । ऋतरूपस्यविष्णोस्तुपुत्रःप्रथमजोह्यहं । देवेभ्यःपूर्वजश्चाहंमु
क्तानामाश्रयःसदा । योददातिचमांसम्यग्विष्णुतत्त्वप्रदर्शकः । सइत्थमेवमांयातिविष्णोरन्नमहंसदा । ममा
न्नंसर्वजीवास्तुभोग्याममयतःसदा । सर्वमभ्यभवंचाहंगुणैःसर्वैश्चनित्यकैः । सुवर्णोभगवान्विष्णुज्योतिःस

तैत्तिरी.

॥ ९ ॥

ममरेचकः । योहमेवंविदभवंतस्यमेमाधवःपतिः । इतिब्रह्मागायमानोमुक्तश्चरतिसर्वदेतियजुःसंहितायां ।
अन्नंभगवंतंनपरिचक्षीत । ननिराकुर्यात् । तद्गुणांस्तत्कर्माणिवाकुत्रापिबहुकुर्वीत । बहुगुणत्वेनप्रतिपाद
येद्भगवंतं । ययाकयाचविधयाबह्वन्नंप्राप्नुयात् । अतिप्रयत्नेनापिविहितप्रकारेणबहुतरांभगवद्विद्यांप्राप्नुयात् ।
प्रजापतिःप्रथमजाऋतस्य । आत्मनात्मानमभिसंबभूव । प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूवे
त्यादिनाविरिंचस्यैवैतज्ज्ञानं अन्योनपरिबभूवेतिनिषेधात् । विद्युद्वन्मानुषाविद्युःसूर्यमंडलवत्सुराः । प्रतिविं
बवच्चगिरिशोब्रह्मैनंपश्यतिस्फुटं । ब्रह्माहिस्थिरचिद्रूपोबहुलात्माविशेषतः । अन्येक्रमादबहुलास्तथाचंचलचे
तसः । तस्मात्सम्यङ्पश्यंतिहरिंब्रह्मातुपश्यतीतिहरिवंशवचनाच्चब्रह्मैवैनंसम्यग्वेद ॥ इतितृतीयवल्ली॥३॥
यस्योचोथसमोवाकश्चिन्नैवास्त्यनंतसच्छक्तेः । तंवंदेपरमेशंप्रेयांसंप्रेयसश्चमेविष्णुं । यस्यत्रीण्युदितानिवेदव
चनेरूपाणिदिव्यान्यलंबद्रतदर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्विती
यंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहितेनप्रभौ । हनशब्दोज्ञानवाचीहनूमान्मतिशब्दितः । रामस्यस्वृत
रूपस्यवाचस्तेनानयंतहि । भृतमोभीमइत्युक्तोवाचोमामातरःस्मृताः । ऋगाद्याइतिहासश्चपुराणंपंचरात्र

भाष्यं
वल्ली ३

॥ ६३६ ॥

कं । प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततः स्मृतः । मध्वित्यानंदउद्दिष्टोवेतितीर्थमुदाहृतं । मध्वआनंदती
र्थः स्यात्तृतीयामारुतीतनुः । इतिसूक्तगतंरूपत्रयमेतन्महात्मनः । योवेदवेदवित्सस्यात्तत्त्ववित्तत्प्रसादत
इतिच । साधकोरामवाक्यानांतत्समीपगतः सदा । हनूमान्प्रथमोज्ञेयोभीमस्तुबहुभुक्पितोः । पृतनाक्षय
कारीचद्वितीयस्तुतृतीयकः । पूर्णप्रज्ञस्तथानंदतीर्थनामाप्रकीर्तितः । दशेतिसर्वमुद्दिष्टंसर्वपूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञाप्रमतिरुद्दिष्टापूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः । आसमंतात्पतित्वेतुगूढंकलियुगेहरिं । असत्यमप्रतिष्ठंचजगदेतद
नीश्वरं । वदद्भिर्गूहितंसंतंतृतीयोसुर्मथायति । येनविष्णोस्तुवर्पाख्यान्गुणानाज्ञासिषुः परान् । ईशा
नासःसूरयश्चनिगूढान्निर्गुणोक्तिभिः । त्रेतायांद्वापरेचैवकलौचैतेक्रमात्रयः । एतेषांपरमोविष्णुर्नेतासर्वे
श्वरेश्वरः । स्वयंभुब्रह्मसंज्ञोसौपरस्मैब्रह्मणेनमइतिच । पूर्णागण्यगुणोदारधाम्नेनित्यायवेधसे । अमंदानंदसां
द्रायप्रेयसेविष्णवेनमः ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितंश्रीमत्तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णम् ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यसंपूर्णं ॥

**The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi
birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha
kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda
Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this
project.**

**Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011**

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com